

NR 7(59) 2019

Středoevropský věstník pro vědu a výzkum

Praha
Publishing house Education and Science
2019

HISTORIE

Саснко Н.А.

*Інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського*

*Національного університету «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка*

СПОРУДИ РЕЗИДЕНЦІЇ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА В БАТУРИНІ

Попри те, що у Батурині упродовж тривалого часу перебували резиденції гетьманів Дем'яна Ігнатовича (1669-1672), Івана Самойловича (1672-1687) та Івана Мазепи (1687-1708), урядових будівель на його території виявлено чи локалізовано надзвичайно мало. Це пов'язано з переважанням дерев'яного будівництва у XVII-XVIII ст. та зруйнуванням міста у 1708 р. Джерел, які б розкривали особливості влаштування гетьманських резиденцій попереднього (Чигирин, Гадяч) чи пізнішого (Глухів) періоду української історії також не багато. Зважаючи на те, що на сьогодні культурний шар Батурина найкраще вивчений археологічно, ніж гетьманські резиденції в Чигирині, Гадячі, Глухові, за матеріалами речових і писемних джерел, а також використовуючи метод аналогій у даній статті здійснимо реконструкцію резиденції гетьмана Івана Самойловича (1672-1687) у Батурині.

Головною спорудою резиденції був гетьманський будинок (світлиця, хороми, палати – саме такі назви вживаються сучасникам для його позначення). Це багатофункціональна будівля: вона поєднувала в собі від жилої та інших утилітарних функцій до концептуально-представницької. Окремі кімнати цього будинку часто слугували гетьманською канцелярією; у ньому ж зберігали й архів та символи гетьманської влади.

Через місяць після Глухівської ради, що відбулася 3-6 березня 1669 р., перший батуринський гетьман Д. Ігнатович (1669-1672) поселився в укріпленій частині міста. Очевидно, спочатку він зайняв вже готове і придатне для гетьманського проживання приміщення, адже його найбільш ранній відомий нам універсал, даний у Батурині після Глухівської ради, датований 8 квітня 1669 р.

Ні про будинок на про облаштування резиденції Ігнатовича відомостей немає. Проте відомо, що у березні 1672 р. змовники викрали гетьмана з його будинку у «Батуринському замку» [3, с. 147].

Його наступник Іван Самойлович після 15 років гетьманування мав у Батурині два будинки: та території Фортеці та в Цитаделі. Саме в цих спорудах знаходився державний військовий скарб, невіддільний від особистих статків гетьмана, який після усунення Самойловича від влади було розділено між царською та гетьманською казною. Проживав гетьман, принаймні, в останній час свого гетьманування, у Цитаделі.

У описі майна І.Самойловича, складеному через два роки після Коломацького перевороту 1687 р., зустрічаються опосередковані відомості про влаштування резиденції цього гетьмана в Цитаделі («малому городі», замку – як іноді називали це місце джерела) – укріпленому осерді міста. Тут знаходилися гетьманський будинок, церква, службові і господарські споруди.

Гетьманський будинок. Ця будівля проіснувала до 1708 р. і час її побутування припадає на роки правління щонайменше двох гетьманів – Івана Самойловича та Івана Мазепи. З'явилася вона не пізніше останньої чверті XVII ст.

Батуринська археологічна експедиція в 1995-2005 рр. дослідила рештки великої наземної дерев'яної споруди, визначеної як гетьманський будинок. Встановлено, що його первісна площа складала 11 x 20 м. Розміри дерев'яного будинку обмежувалися довжиною окремих колод. Тому при значних параметрах самої будівлі її стіни склалися із секцій, з'єднаних в один зруб чи поставлених один на одного зрубів [9, с. 257].

До входу в будинок, що спочатку знаходився у північно-західній (довшій) стіні, вів ганок розміром 2 x 6-7 м. Внутрішній об'єм споруди було поділено на прямокутні приміщення, точних розмірів яких встановити не вдалося. В одній з кімнат, що знаходилася за сіньми, виявлено фундамент кахляної печі [9, с. 258].

Для означення місцезнаходження майна в описі 1689 р. вказуються «верхні» і «нижні» приміщення споруди. Оскільки підкліту під будівлею не було, це може вказувати на двоповерховість гетьманського будинку. Отже, на другому поверсі виокремлено такі приміщення: верхня світлиця, сіни задніх верхніх

хоромів; на першому – задня нижня світлиця, нижня покоєва світлиця (не зовсім ясно, чи це різні кімнати, чи одна), столова світлиця, нижні світличні сіни, комора в боку в сінях. Таким чином, згадується чи, принаймні, натякується на щонайменше дві кімнати на другому і 4-5 – на першому поверхах. Загалом у гетьманських і старшинських будинках цього часу було небагато кімнат. Навіть через 50 років у глухівському будинку гетьмана Данила Апостола було всього 7 світлиць. При цьому одна з них – «крестовая» (для моління), інша – «столовая», також була «светлица с комнатою, в которой Войсковой Генеральной канцелярии отпправляют всякие дела» [7, с. 27].

В архітектурі гетьманського будинку на Цитаделі простежується характерна для українського зодчества цього часу проста камерна побудова, в основі якої – дерев'яна кліть.

За висновком археологів, що вивчали рештки гетьманського будинку на Цитаделі у 1995-2005 рр., він був повністю дерев'яним. Кількість та стан фрагментів цегли, віднайденої на місці споруди, не дозволяє стверджувати, що вона була бодай обкладена цеглою. Гетьман Іван Мазепа використовував даний будинок свого попередника як власну резиденцію. Так на початку XVIII ст. до нього з південного боку було зроблено велику прибудову розміром 9х23 м. На момент пожежі 1708 р. гетьманський будинок мав значні розміри (21 х 25 м) і знаходився перпендикулярно до краю тераси р. Сейм, довгою (північно-західною) стіною в бік Замкової церкви, а вужчою – у бік брами замку [9, с. 258-259].

Церква. Дерев'яна церква була композиційною домінантою гетьманського двору на замку-Цитаделі. Дата її спорудження невідома. Уперше згадується у описі майна гетьмана Самойловича (1689 р.), адже у вівтарі й на лівому крилосі храму стояли скрині з грошима. Служив у ній священик Василь [8, стб. 1020-1021]. В історіографії усталилася думка, що батуринська замкова церква була освячена в честь Воскресіння Господнього. Ця дерев'яна церква припинила своє існування 2 (13) листопада 1708 р. В 2008 р. на місці, локалізованому за цвинтарем, побудовано новий храм, який було освячено 14 листопада 2008 р. в честь Воскресіння Господнього.

Скарбниця. На думку про існування на території Цитаделі кам'яної скарбниці дослідників наштовхнули листи Івана Мазепи 1688 р. до московських

бояр із скаргою на пограбування військового скарбу: «обретається та поклажа в новом дворе в полатах каменных...» [2, с. 78]. Утім, «новим» (відносно якогось старого) на той час міг бути двір на території Фортеці, а кам'яні палати – зручним для зберігання приміщенням, а не «гетьманським банком» [5, с. 174-175].

Судячи з опису, головна скарбниця Самойловича, де зберігалися клейноди, гроші й інші цінності, знаходилася всередині гетьманського будинку на Цитаделі і являла собою «комору в боку в сінях» [8, стб.1064], тобто вхід в неї вів саме з сіней. У коморі стояла липова скриня 86,7х69,7 см і 51 см у висоту. У скрині знаходилося 9 срібних булав, 10 буздуганів (перначів), 9 бунчуків, «булава да чекан костяніе рыбїи» [8, стб.1064-1066].

Крім відзнак влади і цінних виробів у коморі знаходилося три мішки грошей, зброя (пара дорогих парадних пістолетів і став (*футляр*) з 12-ма ножами), липова скриня з документами та інші військові припаси (мило, взуття). Гетьман тримав у коморі-скарбниці й особисті речі: 5 пишно оздоблених каптанів червоного, жовтого, бірюзового, зеленого та вишневого кольорів [8, стб.106-1067]. Це нашттовхує на думку, що Івану Самойловичу як людині було зручно на виході з будинку перевтілитися у гетьмана, взявши до рук символ влади та накинувши каптан.

Д роки гетьманування І. Самойловича на замку не було жодної кам'яної споруди.

Інші споруди двору резиденції Івана Самойловича на Цитаделі згадуються в «Описі» майна гетьмана лише у зв'язку з розміщенням в них матеріальних цінностей, внесених в цей документ. Ймовірно, це не повний їх перелік.

Кілька разів згадується приміщення, яке звалося старі світлиці. Власне світлиць, очевидно, було дві, і приміщення мало планування «хата+сіни+хата». Воно знаходилося між гетьманським будинком і церквою. Це була велика дерев'яна будівля (у наукових звітах про археологічні дослідження – споруда №24) шириною по лінії схід – захід близько 6,5 м, що мала дуже глибокий підвал. Саме з підвалу цієї споруди на північний край тераси прямував підземний хід - потерна, виявлений та частково досліджений археологами у 2008 р. За стратиграфічними спостереженнями часом появи споруди №24 можна вважати

момент влаштування у Батурині гетьманської резиденції. Тому це міг бути перший гетьманський будинок, де мешкав Дем'ян Ігнатович.

Біля старих вітлиць стояла комора. Ще одна велика комора була навпроти церкви [8, стб. 1079].

У гетьманському дворі Самойловича на замку стояли стайні (очевидно, їх було кілька). При них були комори, де зберігали різноманітну кінську зброю [8, стб. 1079]. Був і «погреб меж конюшень, у колодязя, с пороховою и свинцевою казною» [8, стб. 960]. Оскільки у північній частині Цитаделі знаходилася церква і цвинтар, то згадані у описі стайні та погреб, вірогідно, розташовувалися на протилежному, південному боці. До 2008 р. тут знаходилася приватна садиба і тому ця частина городища залишилася практично не вивченою археологами.

З будівель *другого двору* І. Самойловича, що знаходився у місті, на території Фортеці, згадується лише *гетьманський будинок* з «нижньою задньою палатою» і «передньою палатою» [8, стб. 1081, 1087]. Ймовірно, саме у цій споруді розташовувалася генеральна військова канцелярія, адже відомо, що до 90-х років XVII ст. вона перебувала на території Фортеці Батурина. У 1691 р. царі рекомендували Івану Мазепі перенести канцелярію з «великого міста» (Фортеці) у «замок, де сам живе» (ймовірно, у Цитадель, бо резиденція Мазепи на Гончарівці тоді ще не була зведена) [2, с. 83]. За таким же принципом в Глухові було влаштовано резиденцію Данила Апостола: «светлица с комнатою» генеральної канцелярії знаходилися в будинку, де він мешкав [6, с. 4].

Із забудови міського двору Івана Самойловича відомий сарай, під яким стояла карета, зимовий віз та двоє саней, писаних золотом [8, стб. 1121], хоча, безумовно, були й інші службові і господарські споруди.

Обмачівський двір І. Самойловича знаходився біля села Обмачів, за 5 км на північний захід від Батурина, нижче по течії Сейму. За «Генеральним слідством про маєтності Ніжинського полку», він придбав тут землю та завів дворець (хутір, економію) ще будучи генеральним суддею [4, с. 55-56]. Ставши гетьманом, Самойлович опікувався своєю маєтністю, буваючи в ній особисто [1, стб. 134]. Після усунення його від влади Обмачівський двір перейшов І. Мазепі і став ранговим гетьманським володінням [4, с. 56].

І за І. Самойловича і за І. Мазепи статус Обмачівського двора був особливим через його близькість до Батурина. Що являв собою сам двір? Це був

хутір, заселений гетьманськими підданими, з дерев'яною житловою та господарською забудовою і садами. Тут утримували коней, велику рогату худобу, овець, свиней, виробляли поярочну вовну, суконну пряжу, сірячину. До хутора належали різноманітні угіддя: ниви, сіножаті, ліси, озера, а також млини і перевози. Працювали на цих угіддях як мешканці хутора так і жителі інших територіально близьких сіл, хуторів і слобод.

Отже, місцем перебування гетьманів у Батурині були гетьманські двори, що знаходилися в межах міських укріплень. Один з них був на замку (Цитаделі), а інший – у великому місті (Фортеці). Гетьманський двір на Цитаделі був місцем проживання і своєрідною військовою базою трьох гетьманів – Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи. Його забудова включала головну поліфункціональну споруду – дерев'яний гетьманський будинок, дерев'яну церкву, а також службові і господарські будівлі: комори-склади, погребі, стайні.

Паралельно функціонував і гетьманський двір у Фортеці з будинком, у якому діяла генеральна військова канцелярія, та господарською забудовою.

Для господарських потреб під Батурином діяв Обмачівський дворець, що забезпечував повсякденні запити кухні гетьманів Самойловича і Мазепи на м'ясо, рибу, молочну продукцію, городину, тощо.

Література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15-ти т.]. - СПб., 1861-1892. Т. 13 : 1677-1678. - СПб. : Тип. А. М. Котомина и К°, 1884. - [6] с., 14, 766 стб.

2. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / [редколегія: Коваленко О.Б. та ін.]. — Вид. 2-ге, доповнене. — Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. — 882 с., 30 іл.

3. Величко С. Літопис. Т. 2. / [переклад з книжної української мови, коментарі В. Шевчука; відповідальний редактор О. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.

4. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка / [под ред. Н. П. Василенко]. – Чернигов, 1900. – 418 с.

5. Листи Івана Мазепи. 1687-1691 / [упорядкування та вступна стаття В. Станіславського] – Т. 1. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 480 с.

6. Материалы для отечественной истории / [вид. М. Судиенко]. – Киев: Универ. тип., 1853. – Вып. 3. – 318 с.

7. Мірза-Авакянц Н.Ю. З побуту української старшини кінця XVII віку // Записки Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині / Н. Ю. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1919. – Вип. I. – С. 17-60.

8. Опись движимого имущества, принадлежавшаго малороссійскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорію и Якову. 1690 г. // Русская историческая библиотека. Т. 8. – Спб: Тип. Ф.Г. Елковского и Ко, 1884. – 700 с.

9. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – Київ : Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 257-268.